

Статистика, учет и аудит, 4(95)2024. стр. 80-93

DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2024.-4.07>

Экономика және менеджмент

FTAMP 06.72.06

ӘОЖ 332.074

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ БОЙЫНША ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ ИНТЕГРАЛДЫ ЗЕРТТЕУ

А.Р.Тұрсын^{1*}, А.С.Түлеметова¹, А.Б.Мухамедханова¹, Е.Ж.Өмірзақ², А.Б.Нысанбай²

¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

²Сауран аудандық №2 балалар мен жасөспірімдер спорт мектебі, Шымкент, Қазақстан

*Corresponding author e-mail: asilxan.janadilov@mail.ru

Аңдатпа. Өңірлік деңгейде әртараптандырылған экономикаға көшу өңірлік инвестициялық қызметтің мұқият жоспарланған және ғылыми негізделген тетігі шешуші мәнге ие болатын қолайлы инвестициялық жағдайлар болған кезде ғана мүмкін болады. Өңірлердің дамуындағы жағымсыз үрдістер және инвестициялық стратегияны әзірлеудің дәстүрлі тәсілдерін шектеу қазіргі жаһандық экономиканың динамикалық ерекшеліктерін ескеруге қабілетті инновациялық және икемді іске асыру әдістерін іздеуді талап етеді. Осыған байланысты өңірлік инвестициялық қызмет құралдарының теориялық және әдіснамалық негіздерін дамыту мәселелері ерекше маңызға ие. Түрлік тәсіл негізінде қалыптасқан инвестициялық процестердің тиімділігін талдау мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік берді: Түркістан облысында бір мезгілде бірнеше қарама-қайшы үрдістер байқалады. Бір жағынан, негізгі капиталға инвестициялар көлемінің ұлғаюы, олардың жалпы өңірлік өнімдегі үлесінің өсуі, сондай-ақ өңір ұйымдарының қаржылық көрсеткіштерінің жақсаруы тіркеледі. Алайда, инвестициялық сала белгілі бір қиындықтарға тап болады. Бұл зерттеудің мақсаты инвестициялардың Түркістан облысының дамуының негізгі экономикалық көрсеткіштеріне, оның экономикалық дамуына әсерін негіздеу болып табылады. Қойылған міндеттердің қатарында, Түркістан облысының статистикалық деректерінде негізгі макроэкономикалық тәуелділіктерді растау, инвестициялар мультипликаторын табу және олардың экономикалық дамуға әсер етуінің уақытша артта қалуы. Нәтижелері: мақалада экономикалық теорияның кейнсиандық модельдері шеңберінде негізгі өзара байланыстар алынды; экономикалық дамудың тиімділігін бағалау үшін инвестициялық қызмет негізінде Түркістан облысының экономикалық және әлеуметтік дамуын сипаттайтын негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер қаралды. Теориялық-әдіснамалық, әдістемелік тәсілдер анықталып, инвестициялық процестерге баға берілді. Инвестициялық қызметті арттырудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі түрінде өңірдегі экономикалық өсуді қамтамасыз ету үшін өңірлік инвестициялық процестердің нәтижелілігін арттыру бойынша ұсыныстар ұсынылды.

Түйінді сөздер: инвестициялық қызмет, инвестициялар, топтастыру, талдау, экономикалық әдістер, жіктеу, рейтингтер, экономикалық даму.

Негізгі ережелер. Өңірлік инвестициялық қызмет тетігінің негізгі элементі өңірлік инвестициялау стандартын әзірлеу және енгізу болуы тиіс, ол өңір аумағында бизнесті жүргізуге қолайлы жағдайлар жасау үшін жүйелік менеджмент құралы болады. Түркістан облысының инвестициялық әлеуетін бағалау және соңғы

Cite this article as: Tursyn A., Tulemetova A., Mukhamedkhanova A., Omirzak Y., Nyssanbay A. Integrated study of investment processes in the Turkestan region. *Statistics, accounting and audit*. 2024, 4(95), 80-93. (In Kaz.). DOI: <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2024.-4.07>

жылдардағы инвестициялық саладағы ағымдағы жағдайды талдау әлеуметтік-экономикалық өсу үшін мүмкіндіктердің бар екендігін көрсетеді. Алайда талдау барысында анықталған проблемалар өңірдің тұрақты дамуына бағдарланған жаңартылған инвестициялық тетікті әзірлеу және іске асыру жолымен шешуді талап етеді.

Кіріспе. Қазақстан өңірлері экономикасының қазіргі заманғы трансформациясы жағдайында өндірістік секторға инвестициялар тарту мәселесі шешуші мәнге ие болады. Кейінгі әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің бағыты да, жылдамдығы да осы мәселені сәтті шешуге байланысты. Өңірлік жобаларға инвестицияларды белсенді тарту үшін инвестициялық процестерді оңтайлы ұйымдастыруға ықпал ететін мамандандырылған тетіктерді әзірлеу және енгізу қажет. Инвестициялар көлемін ұлғайту және оларды пайдалану тиімділігін арттыру тұтастай алғанда елдің, сондай-ақ әрбір өңірдің құрылымдық қайта құрылуы мен экономикалық дамуы үшін маңызды алғышарттар болып табылады.

Инвестициялық процестерді ұйымдастырудың тиімді тетігін енгізу инвестициялық белсенділіктің өсуіне айтарлықтай ықпал етеді. Инвестициялық белсенділік өңірлік экономика деңгейінде инвестициялық жобаларды іске асырудың қарқындылығын білдіреді, бұл инвестициялардың көлемі, өсу қарқыны және құрылымы арқылы көрінеді. Инвестициялық белсенділікке инвестициялау процесімен бірге жүретін тәуекел деңгейі айтарлықтай әсер етеді.

«Инвестициялық белсенділік» ұғымы инвестициялық процестер жүретін ортаны сипаттайтын «инвестициялық климат» ұғымымен тығыз байланысты. Аймақтың инвестициялық климатының қалыптасуы оның қолайлылығы мен белгілі бір аумақтағы инвестициялық белсенділікті ынталандыру және кедергі жасау қабілетін анықтайтын көптеген факторларға байланысты [1].

Инвестициялық тартымдылық кәсіпорындардың, салалардың немесе өңірлердің ықтимал тәуекелдерді ескере отырып, жүзеге асырылған инвестициялардан табыс немесе басқа да оң әлеуметтік және экономикалық әсер алу қабілетінің кешенді сипаттамасы болып табылады [2]. Инвестициялық әлеуетті бағалау экономикалық өсу қарқыны, инфляция және жұмыссыздық деңгейі, сондай-ақ өндіріс факторларының болуы мен қолжетімділігі, инфрақұрылымды дамыту, тұтынушылық сұраныс және басқа параметрлер сияқты макроэкономикалық көрсеткіштерді талдауды қамтиды. Осы аспектілердің барлығы инвестициялық шешімдер қабылдауда және инвесторлар үшін тартымды ортаны қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

«Инвестициялық потенциал» ұғымы әртүрлі түсіндірулерді қамтиды, бірақ бәріне ортақ нәрсе-бұл аймақтық экономикалық жүйенің инвестор үшін капитал салымдарынан максималды кірісті қамтамасыз ету қабілетін көрсетеді [3]. Аймақтың инвестициялық әлеуетін оның инвестицияларды тиімді тарту және игеру қабілетінің объективі арқылы да қарастыруға болады. Бұл әлеуеттің әр аймақ үшін өзіндік шегі бар, ол инфрақұрылым, ресурстардың қолжетімділігі, құқықтық орта, адами капиталдың даму деңгейі, сондай-ақ аймақтың инвестициялық тартымдылығына әсер ететін макроэкономикалық жағдайлар сияқты факторлардың жиынтығы ретінде анықталады [4].

Аймақтың инновациялық әлеуетінің элементтері қолайлы түрде біріктірілген кезде, бұл инвестициялық қызметті, әсіресе экономиканың нақты секторында жандандыру үшін оңтайлы жағдайлар жасайды. Осындай өзара іс-қимылдың нәтижесінде өңірдің экономикалық әлеуеті артып келеді. Осылайша, инвестициялық әлеует пен инвестициялық белсенділік арасында тікелей байланыс бар, мұнда жоғары инвестициялық әлеует инвестициялау саласындағы белсенділіктің өсуіне ықпал етеді,

бұл өз кезегінде экономикалық жағдайдың жақсаруына және аймақтың инвесторлар үшін тартымдылығының артуына әкеледі.

Материалдар мен әдістер. Бұл зерттеудің негізі зерттеу объектісі мен тақырыбын жүйелі талдауды, сондай-ақ классикалық және қазіргі экономикалық теория тұжырымдамаларын қамтитын теориялық және әдіснамалық тәсілдер болды. Жұмыста инвестициялық саланың жұмыс істеу ерекшелігін, Инвестициялар теориясы саласындағы жетекші отандық және шетелдік экономистердің еңбектерін зерттеу үшін диалектикалық әдіс қолданылды. Зерттеу барысында жүйелік, логикалық, статистикалық және экономикалық талдау әдістері қолданылды, бұл зерттеу объектісін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Негізгі құралдар салыстыру, саралау, мақсаттарды құрылымдау, сондай-ақ зерттелетін мәселелерге кешенді көзқарасты қамтамасыз ететін модельдеу және сараптамалық бағалау әдістері болды. Зерттеу барысында ақпараттық негізді Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының статистикалық деректері, талдамалық шолулар, сондай-ақ инвестициялаудың әртүрлі аспектілерін және инвестициялық саясатты қалыптастыруды көрсететін бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар құрады.

Нәтижелер. Инвестициялар аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуында шешуші рөл атқарады, бұл процестің қарқыны мен векторына әсер етеді. Алайда Қазақстанда экономикалық және әлеуметтік кеңістіктің гетерогенділігі байқалады, бұл өңірлер бойынша инвестициялық ағындардың біркелкі бөлінбеуіне әкеледі. Бұл диспропорция өңірлік инвестициялық саясатты қалыптастыруда ерекше тәсілді талап ететін әртүрлі өңірлер халқының экономикалық әлеуеті мен өмір сүру деңгейінде алшақтық туғыза отырып, облыстардың дамуының жалпы деңгейіне әсер етеді. Соңғы жеті жылда елде инвестициялық қызмет көлемінің өсуі және бағыттарының кеңеюі байқалады [1]. Дегенмен, жекелеген өңірлер үшін инвестициялық процестерді жандандыру мәселелері әлі де өзекті болып отыр. Осыған байланысты дамымаған өңірлерде инвестициялық белсенділікті ынталандыруға бағытталған мемлекеттік өңірлік саясатты әзірлеудің маңыздылығы артып келеді. Мұндай саясат өңірлердегі инвестициялық қызметті жан-жақты талдауға негізделуі тиіс, бұл әрбір өңірдің бірегей жағдайларын ескере отырып, инвестицияларды қолдау үшін нақты кедергілер мен перспективалық бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді.

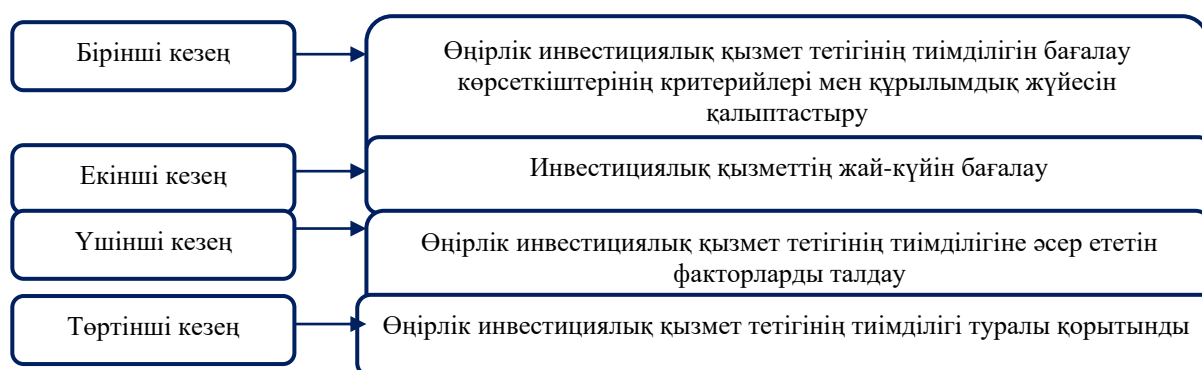
Өңірлердің инвестициялық қызметін талдау үшін екі негізгі параметр бөлінді: статикалық және динамикалық, олар инвестициялардың екі негізгі функциясын – олардың бағыты мен аймақтың даму қарқынын көрсетеді. Статикалық параметр рөлінде аймақтың ағымдағы инвестициялық жағдайын кешенді бағалау қолданылады. Бұл параметр мынадай көрсеткіштерді ескереді: жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар көлемі (салыстырмалы бағамен); жалпы өңірлік өнім (ЖӨӨ) құрылымындағы негізгі капиталға инвестициялар үлесі; өңірдің ел бойынша негізгі капиталға инвестициялардың жиынтық көлеміне қосқан үлесі; сондай-ақ салымдардың жалпы көлеміндегі бюджеттік инвестициялардың үлесі [5, 6]. Динамикалық параметр аймақтың инвестициялық белсенділік деңгейін сипаттайды. Ол: жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар көлемінің өсуін (салыстырмалы бағамен); жалпы өңірлік өнім (ЖӨӨ) құрылымындағы негізгі капиталға инвестициялар үлесінің өзгеруін; ел бойынша негізгі капиталға инвестициялардың жалпы көлеміне өңірдің салымының өзгеруін; сондай-ақ салымдардың жиынтық көлеміндегі бюджеттік инвестициялар үлесінің өзгеруін ескереді.

Инвестициялық белсенділікті бағалаудың жоғарыда көрсетілген көрсеткіштерінің тізбесіне дәстүрлі индикаторлардан басқа, салымдардың жалпы көлеміндегі бюджеттік инвестициялар үлесінің көрсеткіші енгізілгенін атап өткен жөн.

Бұл экономистер арасында даулы тақырып болып қала беретін инвестициялық процеске «бюджеттік араласуды» сандық талдау қажеттілігіне байланысты [2]. Жетілмеген нормативтік-құқықтық база жағдайында мемлекеттік инвестициялардың тиімділігі көбінесе коммерциялық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік нәтижелер бойынша да төмен болады. Сондықтан қазіргі жағдайда бюджеттік инвестициялар үлесінің ұлғаюын біз инвестициялық қызметтің тиімділігін әлсірететін фактор ретінде қарастырамыз.

Түркістан облысының өңірлік инвестициялық қызметі тетігінің тиімділігін бағалау әдістемесі төрт кезенді көздейді (1-сурет).

Сурет 1 - Аймақтық инвестициялық қызметті бағалау модельдері

Жекелеген көрсеткіштерді пайдалана отырып, түрлік тәсіл негізінде қалыптастырылған өңірлік инвестициялық қызметті іске асырудың тиімділігін бағалаймыз.

2023 жылға қарай Түркістан облысының жалпы өңірлік өнімі (ЖӨӨ) 2017 жылмен салыстырғанда 678% - ға өсті. Алайда ЖӨӨ өсу қарқыны тұрақсыз үрдісті көрсетті, бұл өңірдің экономикалық динамикасындағы ауытқуларды көрсетеді. Осыған қарамастан, ЖӨӨ-нің оң үрдісі елдегі қолайлы макроэкономикалық жағдайлар Түркістан облысында елеулі экономикалық прогреске қол жеткізу үшін тиімді пайдаланылғанын көрсетеді.

Жалпы аймақтық өнімнің өсу қарқынын қарастырыңыз, өйткені олар негізгі капиталға инвестициялардың түсуін анықтайды (1-кесте).

Кесте 1 – 2017-2023 жылдары Түркістан облысы бойынша жалпы өңірлік өнімнің динамикасы

Жыл	ЖӨӨ, млн теңге	ЖӨӨ өсу қарқыны, %	Жан басына шаққандағы ЖӨӨ, мың теңге	Жан басына шаққандағы ЖӨӨ өсу қарқыны, %
2017	218 490,7	127,5	229,1	130,9
2018	241 150,5	110,4	256,6	112,0
2019	291 812,1	121,0	314,3	122,5
2020	302 629,2	103,7	330,0	104,9
2021	352 334,5	116,4	390,7	118,4
2022	413 800,0	117,4	484,9	124,1
2023	463 843,0	122,1	498,6	127,4

Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды

Түркістан облысының 2017-2023 жылдардағы жалпы өңірлік өнімінің жалпы динамикасы экономикалық қызметтің барлық түрлері бойынша оң үрдіспен сипатталады (2-кесте). Жалпы қосылған құнның өсу қарқыны «Пайдалы қазбаларды өндіру», «Өңдеу өндірістері», «Құрылыс» сияқты экономикалық қызмет түрлерінде төмендеу үрдісіне ие. Бұл үлкен алаңдаушылық туғызады, өйткені бұл экономиканың басқа салаларында жалпы қосылған құн көлемінің төмендеуіне әкеледі.

Кесте 2 – 2017-2023 жылдары Түркістан облысы бойынша экономикалық қызмет түрлері бойынша жалпы өңірлік өнімнің өсу қарқыны, %

Көрсеткіш	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Жалпы өңірлік өнім, барлығы	108,6	99,6	103,3	98,5	102,6	103,2	103,7
Ауыл шаруашылығы	110,4	115,5	103,0	99,6	106,3	108,9	108,8
Тау-кен өндірісі	120,6	86,3	154,2	94,4	132,4	100,2	100,8
Өңдеу өндірісі	108,3	142,7	102,3	89,3	120,4	108,3	109,4
Құрылыс	160,9	78,0	155,5	137,7	107,5	147,8	153,4
Көлік және байланыс	115,7	112,7	100,8	97,1	122,5	107,9	109,3
Көтерме және бөлшек сауда	135,7	123,1	101,9	96,8	104,4	92,4	96,2
Экономикалық қызметтің басқа түрлері	209,4	94,1	107,6	113,9	104,8	101,2	103,8

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды

2023 жылы негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі 2017 жылмен салыстырғанда 3,1 есе өсті (3-кесте).

Кесте 3 – 2017-2023 жылдары Түркістан облысы бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемінің өсу қарқыны, %

Көрсеткіш	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Негізгі капиталға инвестициялар, млн. теңге	74,170	63 025	83 656	109 469	112,313	202 526	231 185
ЖӨӨ-ге % - бен негізгі капиталға инвестициялар	33,9	26,0	29,9	34,0	28,6	46,5	54,3
Жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар, мың теңге	78 503	67 413	90,703	120,031	124,903	227 608	262 531
Түркістан облысы бойынша өткен жылға %	134,9	75,2	113,9	124,7	99,9	167,7	104,4
Қазақстанда өткен жылға % - бен	116,7	122,7	109,9	84,3	106,0	108,3	113,8

Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды

Жалпы өңірлік өнімнің өсуі негізінен Төлеби ауданында газ электр станциясының құрылысының басталуымен байланысты. Бұл жоба өңірдегі электр энергиясының тапшылығын жоюға, сондай-ақ Түркістан облысы мен Шымкент қаласының тұрғындары үшін жаңа жұмыс орындарын құруға бағытталған, бұл өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына оң әсер етеді. Динамикадағы негізгі капиталға инвестициялардың өсу қарқыны тұрақсыз тенденцияны көрсетті. 2017-2023 жылдар кезеңінде ЖӨӨ құрамындағы негізгі капиталға инвестициялардың үлесі 20,4% - ға өсіп, 2023 жылы 54,3% - ға жетті. бұл деңгей әлемдік тәжірибе негізінде шығарылған

оңтайлы жинақтаудың «инвестициялық дәлізінен» (ЖӨӨ-нің 21-23%-ы) және экономикалық қауіпсіздік индикаторының шекті мәнінен (25%) едәуір асып түседі, бұл экономикалық тәуекелдің жоғарылауымен байланысты елеулі инвестициялық инфузияларды көрсетеді.

Негізгі капиталға инвестициялардың өсу қарқынының жалпы өңірлік өнімнің өсу қарқынынан асып кетуі өңірдің экономикалық субъектілерінің инвестициялық белсенділігінің артқанын көрсетеді (4-кесте).

Кесте 4 – 2017-2023 жылдары Түркістан облысы бойынша қаржыландыру көздері бойынша негізгі капиталға инвестициялардың құрылымы, %

Көрсеткіш	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Негізгі капиталға инвестициялар, барлығы	100	100	100	100	100	100	100
Меншікті қаражат	44	56	52	31	31	22	27
Тартылған қаражат	56	44	48	69	69	78	73
Бюджет қаражаты	5	7	7	5	5	2	3
басқалар	45	24	29	47	55	74	69

Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды

Түркістан облысындағы негізгі капиталға салынған инвестициялардың өсу қарқыны Қазақстан Республикасы бойынша жалпы көрсеткіштермен салыстырғанда біршама озық болып отыр, бұл өңірдегі инвестициялық ахуалдың серпінді дамуын көрсетеді.

2017-2023 жылдардағы қаржыландыру көздері бойынша инвестицияларды қалыптастырудағы трансформациялық өзгерістердің негізгі факторларының бірі мемлекеттің капитал нарығынан біртіндеп кетуі болды. Инвестициялық қызметті қаржыландыру көздеріндегі бюджет қаражатының үлес салмағы талданатын кезеңде 5-тен 3%-ға дейін төмендеді. Дегенмен, барлық деңгейдегі бюджет қаражаты «Мемлекеттік басқару және әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету» сияқты экономикалық қызмет түрлері ұйымдарының инвестициялық белсенділігінде маңызды рөл атқарады; «Міндетті әлеуметтік қамсыздандыру», «Білім беру», «Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер көрсету», «Өзге де коммуналдық, әлеуметтік қызметтер және дербес қызметтер көрсету» (5-кесте).

Кесте 5 – 2017-2023 жылдардағы экономикалық қызмет түрлері бойынша негізгі капиталға инвестициялардың құрылымы, %

Көрсеткіш	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Негізгі капиталға инвестициялар, барлығы	100	100	100	100	100	100	100
Ауыл шаруашылығы	1,1	1,9	1,6	0,9	1	0,7	0,5
Тау-кен өндірісі	25,4	38,6	34,9	20,4	20,5	14,7	23,1
Өңдеу өндірісі	7,1	10,8	12,9	14,6	9,7	2,8	2,7
Құрылыс	3,8	3,6	4,2	1,5	0,5	0,2	0,3
Көлік және байланыс	0,8	1,8	1,2	0,4	0,3	0,2	0,2
Көтерме және бөлшек сауда	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Қонақ үйлер мен мейрамханалар	52,2	29	31	50	58	76,3	68,3
Қаржылық қызмет	0,5	1,0	0,7	0,5	0,2	0,3	0,1
Жылжымайтын мүлікпен операциялар, жалдау, қызмет көрсету	4,6	5,2	6,1	3,4	2,5	1,1	1,0

5 кесте жалғасы

Мемлекеттік басқару және әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету, міндетті әлеуметтік қамтамасыз ету	1,2	1,7	1,4	1,1	0,7	0,5	0,7
Білім	0,6	1,1	1,0	0,4	0,6	0,6	0,4
Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызмет көрсету	0,9	1,9	1,1	1,1	1,7	0,5	0,8
Өзге де коммуналдық, Әлеуметтік және дербес қызметтер көрсету	0,4	0,5	1,0	0,7	1,2	0,3	0,3
Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды							

Өңір экономикасында сальдоданған қаржылық нәтиженің оң серпіні байқалады, бұл «Пайдалы қазбаларды өндіру» саласында жұмыс істейтін ұйымдардың пайдасының артуына байланысты. Алайда, зерттелген кезеңдегі ең үлкен шығындар ауыл шаруашылығында тіркелді.

Осы саладағы кәсіпорындардың шығыны мәселесін шешу үшін өңірдің инвестициялық саясатын қалыптастырудың ағымдағы тәсілін қайта қарау қажет. Атап айтқанда, түрлік тәсілден кластерге көшу әртүрлі секторлардың өзара іс-қимылы және ауыл шаруашылығы секторындағы, сондай-ақ онымен байланысты басқа да салалардағы қаржылық нәтижелерді жақсарту үшін неғұрлым тиімді жағдайлар жасауға мүмкіндік береді.

6-кестедегі деректерді талдау Түркістан облысының экономикасына тартылатын шетелдік инвестициялар ағынының 2019 жылдан бастап 2023 жылы төмендегенін көрсетеді, 2022 жылмен салыстырғанда шетелдік инвестициялар небәрі 3,7%-ға өсті. Түркістан облысының экономикасына шетелдік инвестициялар түсімдерінің өсу қарқыны тұтастай алғанда Қазақстан бойынша өсу қарқынынан айтарлықтай артта қалып отыр. Алайда, 2023 жылы жағдай жақсы жаққа өзгерді.

Кесте 6 – 2017-2023 жылдары Түркістан облысы бойынша шетелдік инвестициялардың түсу динамикасы, млн. Доллар

Көрсеткіш	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Шетелдік инвестициялар	321,1	389,4	931,6	904,0	682,7	345,1	357,9
Шетелдік инвестициялардың үлес салмағы	0,6	0,3	0,9	1,1	0,6	0,2	0,4
%-да, өткен жылға қарай	201	121,3	239	97,0	75,5	50,6	103,7
Қазақстанда өткен жылға қарағанда %-бен	102,7	219	85,8	79,0	140,1	166,1	81,0
Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды							

Шетелдік инвестициялардың аумақтық бөлінуінде де айтарлықтай диспропорциялар байқалады. Соңғы жылдары көлемі бойынша басымдық аумағында газ электр станциясы салынып жатқан Төлеби ауданына тиесілі.

Инвестициялардың түсуіне және олардың құрылымына оң және теріс факторлар әсер етті [7]. Аймақтың инвестициялық артықшылықтарын анықтайтын оң факторларға мыналар жатады: макроэкономикалық тұрақтылық; жоғары табиғи-ресурстық әлеует, отынмен және энергоресурстармен қамтамасыз етудегі сенімділік; өндірістік және әлеуметтік-мәдени инфрақұрылым объектілерінің тұрақты жұмысы; әлеуметтік-саяси тұрақтылық [6]. Инвестициялық саладағы экономикалық жағдайдың нашарлауына:

экономиканың жеткіліксіз әртараптандырылған құрылымы; әлеуметтік-экономикалық дамудың ресурстық шектеулерінің болуы; өндірістік, көліктік және қаржылық инфрақұрылымдар тарапынан әлеуметтік-экономикалық дамудың шектеулерінің болуы; мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігінің жеткіліксіздігі әсер етті.

Экономикалық-математикалық модельдеу арқылы инвестициялық қызметтің аймақтың кеңістіктік дамуына әсерін бағалау үшін кейнсиандық модельді инвестициялардың мультипликаторын анықтау үшін пайдалануға болады [9]. Осы тұрғыда, инвестициялық мультипликатор инвестициялық деңгейдегі өзгерістер аймақтың жалпы ұлттық кірісіне (ЖІӨ) қалай әсер ететінін көрсетеді.

Кейнсиандық модельді пайдалана отырып [10, 11], біз инвестициялардың Түркістан облысының экономикасына қалай әсер ететінін бағалай аламыз.

Мультипликатор инвестициялардың ұлғаюы аймақтың ЖІӨ-нің өсуіне айтарлықтай әсер ететіндігін көрсетеді, әсіресе егер пайыздық мөлшерлеме тұрақты болып қалса және тұтынуға бейімділік пен инвестицияның кіріске тәуелділігі оң болса.

Модельді есептеу үшін бастапқы деректер 7-кестеде келтірілген (2, 3-баған).

Кесте 7 – Инвестициялар көлемінің % мөлшерлеме мөлшеріне және ЖӨӨ өсіміне тәуелділігін есептеуге бастапқы деректер (Түркістан облысы)

Жыл	Нақты қолданыстағы инвестициялар	Ағымдағы бағалардағы ЖӨӨ	Қайта қаржыландырудың орташа жылдық мөлшерлемесі
2014	66 639,2	248 213,1	8,13
2015	71 545,7	271 542,5	6,88
2016	73 695,2	298 287,3	9,29
2017	73 744,7	336 999,4	13,50
2018	93 658,5	379 011,3	10,50
2019	100 895,1	404 759,8	8,93
2020	120 735,2	451 000,5	7,55
2021	142 668,9	495 864,4	7,04
2022	136 892,8	523 000,5	5,30
2023	193 351,8	683 802,0	6,06

Ескерту: 1)*- 2018 жылға дейін Оңтүстік Қазақстан облысы; 2) ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша жасалды

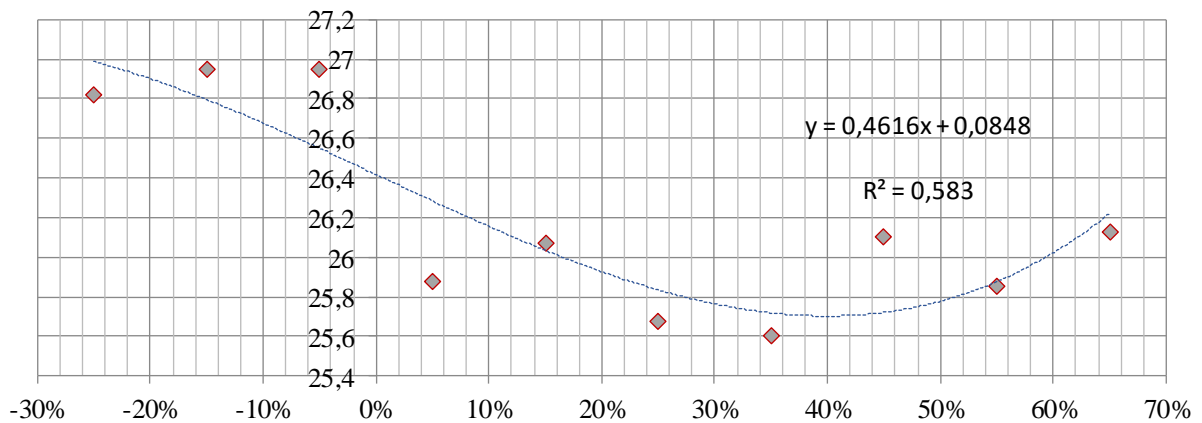
Графикалық тәуелділікті қарастырыңыз. Функция $Y = 3,58 \cdot I8604$ формасына ие, жуықтау коэффициенті жеткілікті.

$$\Delta Y = \frac{1}{1-MRC} \cdot \Delta I, \quad (1)$$

бұл жерде, Δ – мультипликатор; I – инвестициялардың өсуі; MRC – тұтыну өсімінің ЖІӨ өсіміне қатынасынан табылған тұтынуға шекті бейімділік (Y).

Қолда бар деректер үлгісін өңдеу негізінде инвестициялар өсімі мен ЖӨӨ өсімі арасындағы уақыт артта қалуы 2 жылды құрайтыны анықталды (2-сурет).

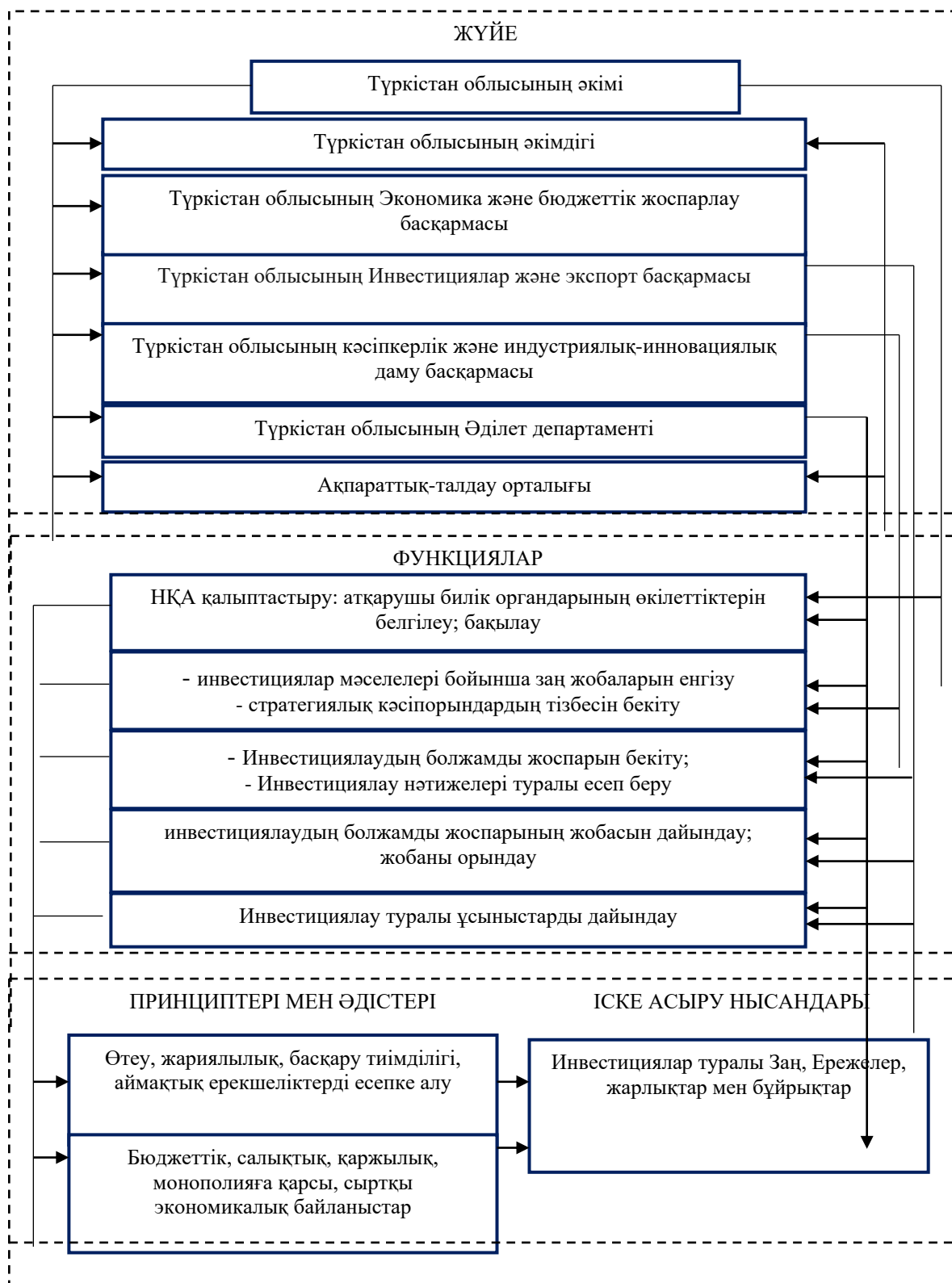
Сурет 2 – ЖӨӨ мен инвестициялардың өсу мәндерінің графигі (уақыт лагы 2 жылға тең)

Түркістан облысындағы ЖӨӨ және «пайыздық мөлшерлемелер» факторлары үшін икемділік коэффициенттері туралы алынған деректер инвестициялардың өңірдің экономикалық дамуына әсер ету тетіктерін тереңірек түсінуге көмектесетін қызықты нәтижелер береді. Икемділік коэффициенті 1,094-ке тең, яғни ЖӨӨ-нің (жалпы өңірлік өнімнің) әрбір пайыздық өсімі үшін инвестициялар 1,094% - ға артады. Бұл ЖӨӨ өсімінің инвестицияларды тартуға оң әсерін растайды, бұл қарқынды дамып келе жатқан өндірістік секторы бар экономикаларға тән, мұнда өсіп келе жатқан ЖӨӨ экономикалық белсенділікті ынталандыру арқылы қосымша инвестицияларды тартады. Пайыздық мөлшерлеменің икемділік коэффициенті 0,023-ке тең, яғни пайыздық мөлшерлеменің әрбір пайыздық өсімі үшін инвестиция көлемі тек 0,023%-ға артады.

Осылайша, ұзақ мерзімді перспективада мұндай инвестициялар экономикалық өсуге ықпал етеді, бірақ қысқа мерзімді перспективада аймақ инвестициялардың артта қалуына байланысты уақытша ауытқуларды немесе өсу қарқынының баяулауын сезінуі мүмкін. Осылайша, алынған икемділік коэффициенттері мен уақыттың артта қалуы инвестициялардың экономикалық дамуға әсер ететіндігі туралы теорияны қолдайды, бірақ олардың әсері уақыт өте келе кешіктірілуі мүмкін. Стратегиялық инвестициялық жобалар ұзақ мерзімді нәтижелерге назар аударуды және уақыттың артта қалуын ескере отырып, оларды іске асыру үшін жағдайларды қамтамасыз етуді талап етеді.

Талқылау. Жоғарыда келтірілген талдауға сүйене отырып, инвестициялық процесті аймақтық деңгейде басқарудың тиімділігін арттыру үшін инвестициялық процестерді басқарудың ұйымдастырушылық механизмін құру және жетілдіру өзекті мәселе болып қала береді.

Ұйымдастыру тетігі инвестициялық қызметті жоспарлау принциптерін, әдістерін, тәртібін, сондай-ақ облыс аумағындағы инвестициялық процестерді үйлестіретін органдардың құрылымын және толық көздерін айқындауға тиіс (3-сурет).

Сурет 3 – Түркістан облысының инвестициялық қызметінің ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі (фрагмент)

Жалпы, Түркістан облысының инвестициялық әлеуетін және соңғы жылдардағы инвестициялық саладағы ахуалды бағалау өңірдің одан әрі әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін мүмкіндіктердің бар екендігін көрсетеді. Бағалау барысында анықталған бірқатар проблемалар жаңа инвестициялық саясатты қалыптастыру және іске асыру шеңберінде шешуді талап етеді, ол мынадай ерекшеліктерге ие болуы тиіс.

Біріншіден, аймақтық инвестициялық саясатты қалыптастыру кезінде кластерлік тәсілді қарастыру қажет. Бұл маркетингтік арналарды біріктіруге, инновациялық технологияларда тәжірибе алмасуға, білікті жұмыс күшін жақсырақ пайдалануға мүмкіндік береді. Кластерлерді құрудың әсері (әр түрлі салаларда жұмыс істейтін, бірыңғай мақсатты функциясы бар - аймақтың экономикалық өсуі) барлық салаларда көрінеді: қаржылық, әлеуметтік, саяси.

Екіншіден, өңірлік инвестициялық саясатты іске асырудың негізгі бағыты өңірлерде бизнес жүргізу үшін қолайлы жағдайлар жасау бойынша тұрақты менеджмент құралы ретінде өңірлік инвестициялық стандартты әзірлеу және енгізу болуға тиіс. Өңірлік инвестициялық стандарт инвестициялық жобалардың барлық санаттарын сүйемелдеу регламентін қамтиды, оның шеңберінде «бір терезе» қағидаты бойынша бизнесті дамытудың барлық кезеңдерінде қолдау құралдарының толық спектрі, оның ішінде кәсіпкерлікті дамытудың өңірлік, федералдық және халықаралық бағдарламаларына қатысу, инвестициялық және венчурлік қорлардың, «бизнес-періштелердің» қаражатын тартуға жәрдемдесу ұсынылады, даму институттары, жеке инвесторлар, кредиттік-қаржы мекемелері.

Қорытынды. Инвестициялық қызмет аймақтың экономикалық және әлеуметтік дамуында маңызды рөл атқарады, ол экономикалық және әлеуметтік өсуді ынталандыруы мүмкін. Қазіргі уақытта Түркістан облысында ЖӨӨ-нің шамамен 27%-ы жинақталып, инвестициялауға жіберіледі, бұл жалпықазақстандық деректерге де сәйкес келеді деп есептелген. Инвестиция көлемі негізгі макроэкономикалық көрсеткіштің – жалпы өңірлік өнімнің өсуіне әсер етеді.

Түркістан облысы үшін 2017 жылдан 2023 жылға дейінгі зерттелетін кезеңде инвестициялардың 1% - ға өсуі ЖӨӨ-нің 3,5% - ға өсуіне әкелетіні дәлелденді. Инвестициялардың ЖІӨ факторына және пайыздық мөлшерлемеге тәуелділігін модельдеу аймақ экономикасына автономды және индукцияланған инвестицияларды анықтауға мүмкіндік берді. Олар республика субъектісінің кеңістіктік дамуына ықпал етеді. Инвестиция мөлшері ЖІӨ өсу қарқыны мен пайыздық мөлшерлемеге байланысты екендігі дәлелденді. Түркістан облысында ЖӨӨ факторы үшін икемділік коэффициентінің мәні 1,094-ке тең, пайыздық мөлшерлеме факторы үшін икемділік коэффициенті 0,023-ке тең екендігі анықталды. Инвестициялардың аймақтың кеңістіктік дамуына әсер етуінің уақытша артта қалуы бар екені анық. Статистикалық деректерде Түркістан облысында инвестициялардың өсуі мен осы инвестициялардан туындаған ЖӨӨ өсімі арасындағы уақытша артта қалушылық 2 жылға тең екендігі дәлелденді.

Әдебиет тізімі

1. Нурашева К.К., Ибраимова С.С., Айменов А.Ж., Турмаханова Р.Е. Экономическая модернизация регионов Казахстана в современных условиях // Управление социально-экономическими системами: теория, методология, практика: монография / под общ. ред. Г. Ю. Гуляева. - Пенза: Наука и Просвещение. - 2017. - С. 98-105.

2. Колягина М. Н. Портфель российского инвестора: актуальные вопросы управления // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. - 2018. - № 9. - С. 56–61.

3. Елсуков М.Ю., Маевский А.В., Чеберко Е.Ф. Инвестиционный климат и инвестиционная привлекательность макрорегионов России // *Управленческое консультирование*. – 2019. - №12. – С.70-89.
4. Железняков С. С., Рисин И. Е. Направления, задачи, инструментарий снижения пространственной социально-экономической асимметрии в стратегиях развития регионов // *Экономика промышленности*. - 2019. - Т.12. - № 4. - С. 388-395.
5. Трошина О. В. Зависимость социально-экономического положения региона от его инвестиционной активности // *Эволюция современной науки: сборник статей Международной научно-практической конференции*. – Уфа: Omega сайнс. - 2017. - С. 146–167.
6. Demidenko D.S., Malevskaia-Malevich E.D. Analysis of the capital investments economic efficiency of innovative enterprises // *Proceedings of the European Conference on Innovation and Entrepreneurship, ECIE*. - 2019. - P. 260–264.
7. Механизм структуризации социально-экономического пространства региона: кластерный подход / Ю.В. Вертакова, М. Г. Клевцова, В. А. Плотников, Ю. С. Положенцева. - М.: Русайнс. - 2020. – 293 с.
8. Конягина М. Н. Портфель российского инвестора: актуальные вопросы управления // *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики*. - 2018. - № 9. - С. 56–61.
9. Бессонова Е. А., Губанова М. А. Проблемы и пути повышения инвестиционной привлекательности региона // *Вопросы региональной экономики*. - 2017. - № 30(1). - С.11-16.
10. Горбач С. А., Семиног С. А. Влияние инвестиций в основной капитал на валовой региональный продукт // *Научный результат. Экономические исследования*. - 2019. - Т. 5. - № 3. - С. 10–18.
11. Гасанов Э.А., Гасанов М.А., Красота Т.Г. Кейнсианские теории и модели экономического роста индустриального общества // *Вестник Хабаровского государственного университета экономики и права*. – 2023. – № 3(113). – С.9-14.

References

1. Nurashva, K.K., Ibraimova, S.S., Ajmenov A.Zh. Turmahanova R.E. Jekonomicheskaja modernizacija regionov kazahstana v sovremennyh uslovijah [Economic modernization of Kazakhstan's regions in modern conditions]. *Upravlenie social'no-jekonomicheskimi sistemami: teorija, metodologija, praktika*, 2017, pp. 98-105 (In Russian).
2. Konjagina, M. N. Portfel' rossijskogo investora: aktual'nye voprosy upravlenija [Russian investor's portfolio: current management issues]. *Sovremennaja nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki*, 2018, 9, pp. 56–61 (In Russian).
3. Elsukov, M.Ju. Maevskij, A.V., Cheberko E.F. Investicionnyj klimat i investicionnaja privlekatel'nost' makroregionov Rossii [Investment climate and investment attractiveness of the macro-regions of Russia]. *Upravlencheskoe konsul'tirovanie*, 2019, 12, pp.70-89 (In Russian).
4. Zheleznyjakov, S. S., Risin, I. E. Napravlenija, zadachi, instrumentarij snizhenija prostranstvennoj social'no-jekonomicheskoy asimmetrii v strategijah razvitija regionov [Directions, tasks, tools for reducing spatial socio-economic asymmetry in regional development strategies]. *Jekonomika promyshlennosti*, 2019, 12(4), pp. 388-395 (In Russian).
5. Troshina, O. V. Zavisimost' social'no-jekonomicheskogo polozhenija regiona ot ego investicionnoj aktivnosti [Dependence of the socio-economic situation of the region on its investment activity]. *Jevoljucija sovremennoj nauki: sbornik statej Mezhdunarodnoj nauchnoprakticheskoj konferencii*, Ufa, Omega sajns, 2017, pp. 146–167 (In Russian).
6. Demidenko D.S., Malevskaia-Malevich E.D. *Analysis of the capital investments economic efficiency of innovative enterprises*. Proceedings of the European Conference on Innovation and Entrepreneurship, ECIE, 2019, pp. 260–264.
7. Ju. V. Vertakova, M. G. Klevcova, V. A. Plotnikov, Ju. S. Polozhenceva, M. Rusajns. *Mehanizm strukturizacii social'no-jekonomicheskogo prostranstva regiona: klasternyj podhod* [The mechanism of structuring the socio-economic space of the region: a cluster approach]. Moscow, Rusajns, 2020, 293 p. (In Russian).
8. Konjagina, M. N. Portfel' rossijskogo investora: aktual'nye voprosy upravlenija [Russian investor's portfolio: current management issues]. *Sovremennaja nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki*, 2018, 9, pp. 56–61 (In Russian).
9. Bessonova, E. A., Gubanova, M. A. Problemy i puti povyshenija investicionnoj privlekatel'nosti regiona [Problems and ways to increase the investment attractiveness of the region]. *Voprosy regional'noj jekonomiki*, 2017, 30(1), pp.11-16 (In Russian).

10. Gorbach, S. A., Seminog, S. A. Vliyanie investitsiy v osnovnoj kapital na valovoj regional'nyj produkt [The impact of investments in fixed assets on the gross regional product]. *Nauchnyj rezul'tat. Jekonomicheskie issledovanija*, 2019, T. 5, 3, pp. 10–18 (In Russian).

11. Gasanov Je.A., Gasanov M.A., Krasota T.G. Kejnianskie teorii i modeli jekonomicheskogo rosta industrial'nogo obshhestva [Keynesian theories and models of economic growth of industrial society]. *Vestnik Habarovskogo gosudarstvennogo universiteta jekonomiki i prava*, 2023, 3(113), pp. 9-14 (In Russian).

ИНТЕГРАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

А.Р. Тұрсын^{1*}, А.С.Түлеметова¹, А.Б. Мухамедханова¹, Е.Ж. Өмірзақ², А.Б. Нысанбай²

¹Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Сауранская районная детско-юношеская спортивная школа №2, Туркестан, Казахстан

Резюме. В статье представлены ключевые показатели, позволяющие ранжировать регионы по уровню их инвестиционной привлекательности и активности. Эффективная региональная инвестиционная политика возможна только при разработке специализированного механизма, сочетающего методы, инструменты, методология, правила и технологии, а также коммуникационные и организационные связи. Такой механизм позволяет региональным властям целенаправленно регулировать инвестиционные процессы в соответствии с установленными стратегическими приоритетами и целями развития, обеспечивая устойчивое улучшение экономики и привлечение капитала.

Ключевые слова: инвестиционная деятельность, инвестиции, ранжирование, анализ, экономические методы, классификация, рейтинги, экономическое развитие.

INTEGRATED STUDY OF INVESTMENT PROCESSES IN THE TURKESTAN REGION

A. Tursyn¹, A. Tulemetova¹, A. Mukhamedkhanova¹, Y. Omirzak², A. Nyssanbay²

¹South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

²Children's and Youth Sports School No. 2 of Sauran district, Turkestan, Kazakhstan

Summary. The article presents key indicators that allow ranking regions by the level of their investment attractiveness and activity. An effective regional investment policy is possible only with the development of a specialized mechanism that combines methods, tools, techniques, rules and technologies, as well as communication and organizational links. Such a mechanism allows regional authorities to purposefully regulate investment processes in accordance with set strategic priorities and development goals, ensuring sustainable economic improvement and capital attraction.

Keywords: investment activity, investments, ranking, analysis, economic methods, classification, ratings, economic development.

Авторлар туралы ақпарат:

Тұрсын Асылхан Рахматулаұлы* - PhD Докторант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: asilxan.janadilov@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-3801-6035>

Түлеметова Айгуль Саиновна - Экономика ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: aygul.tul.76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7011-3428>

Мухамедханова Айнура Батырхановна - Phd, М.Әуезов атындағы оңтүстік қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, E-mail: dia-2808@MAIL.RU, <https://ORCID.ORG/0000-0003-2685-6125>

Өмірзақ Еркебұлан Жанғалиұлы - Сауран аудандық №2 балалар мен жасөспірімдер спорт мектебі, Түркістан, Қазақстан, e-mail:erkebulan.omirzak@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0004-4002-3183>

Нысанбай Алтынбек Бауыржанұлы - Сауран аудандық №2 балалар мен жасөспірімдер спорт мектебі, Түркістан, Қазақстан, e-mail:altinbek_96_65@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-6365-9250>

Информация об авторах:

Тұрсын Асылхан Рахматулаұлы* - PhD Докторант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail:asilxan.janadilov@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-3801-6035>

Түлеметова Айгуль Саиновна - Кандидат экономических наук, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail:aygul.tul.76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7011-3428>

Мухамедханова Айнура Батырхановна -Phd, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: dia-2808@mail.ru, <https://ORCID.ORG/0000-0003-2685-6125>;

Өмірзақ Еркебұлан Жанғалиұлы - Сауранская районная детско-юношеская спортивная школа №2, Туркестан, Казахстан, e-mail: erkebulan.omirzak@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0004-4002-3183>

Нысанбай Алтынбек Бауыржанұлы - Сауранская районная детско-юношеская спортивная школа №2, Туркестан, Казахстан, e-mail: altinbek_96_65@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-6365-9250>

Information about the authors:

Tursyn Assylkhan* - PhD student, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: asilxan.janadilov@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-3801-6035>

Tulemetova Aigul - Candidate of Economic Sciences, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: aygul.tul.76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7011-3428>

Mukhamedkhanova Ainur - Phd, South Kazakhstan university named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, dia-2808@mail.ru, e-mail: <https://ORCID.ORG/0000-0003-2685-6125>

Omirzak Yerkebulan - Children's and Youth Sports School No. 2 of Sauran district, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: erkebulan.omirzak@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0004-4002-3183>

Nyissanbay Altynbek - Children's and Youth Sports School No. 2 of Sauran district, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: altinbek_96_65@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-6365-9250>

Алынды: 02.10.2024

Қарауға қабылданды: 23.10.2024

Онлайн қолжетімді: 24.11.2024